

Metinlerarasılık, Hegel ve Matrix

Eren Rızvanoğlu*

Özet

Metinlerarasılık kavramı, kökenini Bakhtin'in söyleşimcilik düşüncesinden alır. Bakhtin'e göre her anlam bir yanıtla doludur ve konuşan kişi, konuştuğu konu hakkında konuşan ilk kişi asla değildir. Bu yaklaşım dünya hakkında ortaya koyduğumuz her yargının açık uçlu olduğu ve her iddianın da doğası gereği söyleşimsel olduğunu öne sürer. Kristeva, Bakhtin'in söyleşim kavramını, onun metin merkezli yaklaşımına bağlı kalarak ama tarihsellik vurgusunu göz ardı ederek, metinlerarasılık kavramıyla karşılar. Kristeva açısından her metin bir alıntılar mozaiğidir. Bu durumun sonucu olarak, metnin anlamı, başka metinlerden kendisine taşınan açık uçlu bir anlamdır. Sinema açısından bu kavram, kuramsal bir okuma açısından çok elverişlidir. Nitekim her film başka filmlere göndermelerle doludur ve belki de kendi değerini sinemanın mirasına bu göndermelerinden edinir. Birçok açıdan sinemanın seyrine etki eden bir film olarak Matrix, bu yaklaşımı birçok anlamda içinde barındırır. Baudrillard'ın üst gerçeklik düşüncesinden, Platon'un Mağara Alegorisine, Kartezyen düşünceden çağdaş nörofelsefe yaklaşımına kadar birçok felsefi gönderme içerir. Biz bu çalışmada, metinlerarasılığın kuramsal çerçevesi içerisinde Matrix'i Hegel'in efendi köle diyalektiği ve mutsuz bilinç kavramları bağlamında değerlendirerek, Matrix'in arkasında bulunan düşünsel alanın bir kısmını göz önüne çıkarmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Metinlerarasılık, Matrix, Hegel, Efendi Köle Diyalektiği, Mutsuz Bilinç

ORCID ID : 0000-0002-3578-1041
E-mail : erenrizvanoglu@hotmail.com
DOI: 10.31122/sinefilozofi.513624

Geliş Tarihi - *Received*: 16.01.2019
Kabul Tarihi - *Accepted*: 20.04.2019

Intertextuality, Hegel and Matrix

Eren Rızvanoğlu*

Abstract

Intertextuality is a concept that takes its origin from Bakhtin's dialogism. According to Bakhtin, every meaning is full of answers, and the person who speaks is never the first person to talk about the subject. This approach asserts that every judgment that have been put forward about the world is open-ended and every claim is dialogic in its nature. Kristeva used Bakhtin's concept of intertextuality, by adhering to his text-centered approach but ignoring the emphasis on historicity. In terms of Kristeva every text is a mosaic of citations. As a result of, the meaning of the text itself is an open-ended meaning that is conveyed from other texts to it. In terms of cinema, this concept is very convenient in terms of theoretical reading. Indeed, each film is full of references to other films, and perhaps it derives its own value from legacy of cinema. As a movie that influences the course of cinema, the Matrix has many such references like Baudrillard's idea of supremacy, Plato's Cave Allegory, Cartesian thinking and contemporary neuroscience. In this study, it is attended to investigate some of the intellectual fields behind the Matrix by valuating the Matrix within the theoretical framework of literature in the context of Hegel's master-slave dialectics and unhappy consciousness concepts.

Keywords: *Intertextuality, Matrix, Hegel, Master-Slave Dialectics, Unhappy Consciousness*

ORCID ID : 0000-0002-3578-1041
E-mail : erenrizvanoglu@hotmail.com
DOI: 10.31122/sinefilozofi.513624

Recieved - *Geliş Tarihi:* 16.01.2019
Accepted - *Kabul Tarihi:* 20.04.2019

Giriş

Sinema ile felsefe arasındaki kurulacak herhangi bir ilişki öncelikle bir durumun sinema sanatına dâhil olmasını belirleyen bir zeminde değil, o durumu felsefi kılan şeyin ne olduğunun zemininden hareketle anlaşılabilir. Bir sanat olarak sinemanın gücü hiç kuşkusuz, kendi izleyicisine aktarabildiği olanaklı dünyalarla belirlenir. Bu olanaklı dünyalar, bir deneyim formu altında hem bir duyguyu hem de bu duyguya eşlik eden bir fikri taşır. Bu anlamda sinema ile felsefe arasında kurulacak bağlantı, kavramsal bir temelde felsefeden hareketle belirlenmelidir. Dolayısıyla bir sinema yapıtında ortaya konan düşünce, o düşüncenin felsefi olarak izlediği yolun ne olduğunu göz önüne almak kaydıyla daha etraflıca anlaşılabilir. Bu yaklaşım aslında bizim bu yazıda iddia ettiğimiz, her metnin/filmin ve bu durumda düşüncenin, kendisinden öncekilerin izlerini taşıdığı fikrinin bir dışavurumudur. Bu durumda sinemanın felsefi yanını ele alan bir çalışma, sinema yapıtında ortaya konan fikrin felsefi olarak peşinden gitmeli ve onu doğuran koşullarda, sinemasal anlamın gücünü aramalıdır.

Matrix serisi, ilk filminin seyirci ile buluştuğu 1999 yılından bu yana hakkında birçok felsefi çalışma yapılmış, sinema tarihinin çoktan kültleşmiş filmlerinden biridir. Onu bu derece özel kılan, ilk defa kullandığı sinemasal tekniklerin yanında, aynı zamanda değişmekte olan bir dünyayı yine daha önce sorulmuş önemli sorular bağlamında sunma biçimidir. Matrix değişmekte olan dünyadaki gerçekliğin doğasını kendine sorun edinirken daha önce ele alınmış birçok felsefi fikirden de yararlanmışır. Hatta bu yazının savı açısından zaten her insani üretim daha öncekiler üzerine inşa edilir. Nitekim Matrix de kurgusunu bu üretimlere bağlı oluşturmuştur. Bu yazı da ele alacağımız ilk kuramsal yaklaşım tam da sinema yapıtının, bir metin gibi, daha önceki filmlere, edebi metinlere ve felsefi fikirlere yaptığı göndermelerle kendi anlamsal çerçevesini kurduğudur. Bu yaklaşımın kuramsal karşılığı metinlerarasılık düşüncesidir.

Metinlerarasılık

Metinlerarasılık kuramsal anlamda ilk olarak 1960'lar sonrası Fransa'da ortaya çıkan bir düşünce olsa da aslında kendi kuramsal öncüllerini yüzyılın başlarındaki iki önemli düşünürden alır. Bunlardan ilki olan Saussure, yirminci yüzyılı belirleyen düşünce akımlarından biri olan yapısalcılığın da kurucusudur. Saussure'ü, onu metinlerarasılık düşüncesinin öncü düşünürlerinden biri kılan iki temel fikri vardır. Bunlardan ilki, imin ayrımsallığı düşüncesidir. Malum Saussure için im bir nesneyle bir adı değil "bir imleyenle bir imlenen, yani bir kavramla bir işitimi birleştirir" (Saussure, 1985: 73). Söz konusu olan imin ayrımsallığı, adın nesnesiyle özdeşliği fikrini altüst eder. Bu durumun sonucu olan, bir dil dizgesinde herhangi bir ögenin kendi başına değil ama ancak diğer ögelerle ilişki içinde bir anlamı olduğu fikri; aynen bir metnin de tek başına değil ancak başka metinlere bağlantılı olarak bir anlam ifade ettiği fikrini doğurmuştur. Saussure'ün deyişiyle "dilde pozitif terimler olmaksızın yalnızca ayrımların olması" (1985: 130), tek başına hiçbir şeyin anlamlı olmadığı, ama ona anlamını diğer şeylerden ayırımının verdiğini gösterir. Bu fikri, yalnızca metne değil de sinemaya uyguladığımızda görürüz ki bir film için tek başına kendine özdeş olduğu bir durum saptanamaz, daha çok film bir kanonun tüm gerekleri içinde önceki filmlerin unsurlarını yineler, ancak bu yineleme özgün bir sorun bağlamında bir özgüllük kazanır. Saussure'ün metinlerarasılık düşüncesini etkileyen diğer şeyse, dili eşsüremliliği bir olgu olarak ele almasıdır. Onun açısından bu, dili bilimsel bir biçimde inceleyebilmesinin yoludur ama bu

yaklaşım sonucunda dil, tarihselliğinden arınık bir biçimde kendi bitmişliği içinde ele alınır hale gelmiştir ve sonucunda Saussure'ün izinden giden postyapısalcılar da metni, zamansız ve bitmiş bir uzam olarak ele almışlardır. Böylece metin, metinlerarası bir uzamda konumlanır duruma gelmiştir. Barthes'ın daha sonra savunduğu gibi metinlerarasılığın, sonsuz bir metnin dışında yaşama olanaksızlığı olduğu düşüncesi (2006: 120) de bunu yansıtır; artık hiçbir metin bu uzamdan bağışık değildir.

Metinlerarasılık düşüncesinin kendisinden beslendiği diğer öncü düşünür M. Bakhtin'dir. Bakhtin yalnızca metinlerarasılık açısından değil, birçok farklı yaklaşım açısından da yirminci yüzyılda öncü bir düşünürdür. Kısaca belirtmek gerekirse Bakhtin, Sovyetlerin ilk döneminde kendi etrafında toplanan ve Bakhtin Çevresi olarak adlandırılan bir öbek insanla birlikte o dönem açısından yeni sayılabilecek birçok düşünce üretmiştir. Üretilen düşüncelerin yayımlandığı bazı kitapların Bakhtin'in olmasına rağmen Çevre üyesi başka kişilerinin adlarıyla çıktığı iddiası¹ bulunmaktadır. Bu kitaplardan en önemlisi olan *Marxizm ve Dil Felsefesi*'nde öne sürülen görüşe göre bilinç gibi im de ideolojiktir ve "her sözcük farklı toplumsal vurguların çarpıştığı bir alandır" (2001: 90). Metinlerarasılıkla bağlantılı olarak düşünürsek, dile getirilen her sözce içinde bulunduğu dünya içinde bir ideolojik tınıyı taşıyarak dile gelir. Bu sayede aslında hiç kimse, söylediğini iddia ettiği şeyi ideolojik bir tavır göstermeksizin söylemiyordu. Öyle ki her metnin bir bakış açısını yansıtmaması ve bunun bizim açımızdan hazır bir ürün olarak değil, daha çok bir etkileşimin sonucu olması, metinlerarası bir özelliktir. Bakhtin, "Söz Türleri" adlı yazısında bu düşüncesini geliştirir. Ona göre her anlam bir yanıtla doludur; çünkü konuşan kişi o konuda konuşan ilk kişi değildir. Bu anlamda dilde nötr bir sözce yoktur (1986: 84). Yine sözce tamamlanmamış ve açık uçludur. Sözcenin bu yanı onu metinlerarasılığın temel fikrine, yani metnin başka metinler dolayısıyla açık uçlu olduğu fikrine bağlar. Bu durumda sözce onu her kullanan tarafından başka bir anlamla donatılır. Bakhtin bize yalnızca metinlerarasılık için değil ama her türlü düşünsel üretimi değerlendirebilirken kullanabileceğimiz bir ilke verir. Bu ilke açısından, onun deyişiyile "herhangi bir konuda konuşan, eğer nesnelere ilk defa adlandıran Âdem değilse, o konuda konuşan ilk kişi değildir" (1986: 94). Dolayısıyla söyledikleri daha önce söylenmiş şeylerin izini kendinde taşır. Bakhtin'in diğer bir düşüncesi olan söyleşimcilik de aynı biçimde yalıtık bir hakikat fikrine karşı gelmiş ve hakikatin doğası gereği etkileşimsel olduğunu vurgulamıştır. Bu durumda yalnızca bir metne bağlı kalıp, bir hakikat talebinde bulunamayız.

Saussure ve Bakhtin'in düşünceleri kendi özgünlüklerinde ayrıca değerlendirilmeye açıktır, ama onları metinlerarasılık kavramıyla ilişkilendiren postyapısalcı sayılan düşünürlerdir. Bunlardan bu kavramı ilk defa kullanan Kristeva'ya göre "her metin, kendi içinde başka metinlerin özümsemesi ve dönüştürülmesidir. Bir bakıma bir alıntılar mozaiğidir" (Kristeva, 1980: 66). Kristeva tüm metinleri başka metinlerden yapılan bir alıntılar mozaiği olarak düşünerek, metinlerarasılık düşüncesinin temel vurgusunu da dile getirmiştir. Bu anlamda "metinlerarasılık onun için bir bağlam/yer değiştirme işlemidir" (1984: 60). Kristeva'nın kullandığı biçimiyle metinlerarasılık, bir metnin kökenini aramak yerine, her metnin kökensizliğini bize gösterir. Aynı biçimde R. Barthes, yazarın ölümü düşüncesiyle metinlerarasılığın genel yargılarını bir sonuca vardırmıştır. Öyle ki metnin arkasında duran bir yazar yoktur ve metin, kültürün binlerce kaynağının bir sonucu olan bir alıntılar örüntüsüdür (1986: 60). Böylece kültürel bir anlam da edinen metin, okudukça içinde

1 Bu yazı da bu iddiayı tartışmak yerine, ben genel kabule uygun olarak bu kitapları iki yazarlı alıntılama taraftarıyım.

olduğumuz kişi olmamızı belirleyen engin bir kitaba dönüşür. En nihayetinde metin, giderek insan ürünü olan her şeyi içine alan anlamsal bir genişliğe varır. Bugün artık metinlerarasılık kavramı üzerinden yapılacak bir inceleme, metnin bu anlamını göz önünde bulundurmalıdır.² Biz de bunu dikkate alarak, bir filmin aynen metin gibi yorumlanabileceği biçimindeki bakış açısından konuyu ele alacağız.

Bu anlamda *Matrix*; *Oz Büyücüsü*'nden, *Terminatör'e*, *Blade Runner*'dan ünlü bir anime olan *Kabuktaki Hayalet* ve birçok filme, *Alice Harikalar Diyarında'n*, 1984'e, *Aynanın İçinde*'den *Algı Kapıları* ve birçok edebi yapıta, birçok metinlerarası göndermeyle doludur. Hatta film içinde özellikle Hristiyan ve Yahudi mitolojisine ve bunların yanı sıra az sayıda başka (Babil) mitolojilere göndermelerde bulunmaktadır. Bizi ilgilendirense *Matrix'i* metinlerarası bir düzlemde kuran felsefi düşüncelerdir. *Matrix* içinde çok açık bir biçimde anlaşılan ve daha önce üstüne yazılmış birçok yazının olduğu, Platon'un mağara benzetmesinden Sokrates'in Savunması'na, Descartes'in *Yöntem Üzerine Konuşma* adlı yapıtından H. Putnam'ın kavanozdaki beyin örneğiyle Baudrillard'ın Simülakrlar ve Simülasyon'una yine çok sayıda felsefi düşünceye de göndermeler mevcuttur. Özellikle felsefenin en eski sorunu olan, zihin beden düalizmini konu edinmesi bakımından, bu göndermelerin sayısı çok fazla sayıda arttırılabilir. Sorun, tüm *Matrix* filmleri içerisinde bu tarz göndermeleri tespit etmek değildir. Asıl önemli nokta, üstte anılan, metinlerarasılığın temel yargısı olan, her metnin kendisinden önceki metinlere göndermeler yapmak kaydıyla anlamını edindiği olgusunu gösterebilmektir.

Belki bunu Derrida'nın, metinlerarasılığın ruhuyla uyumlu olan *différance* kavramından hareketle kısaca anlatabiliriz. Bu kavram özünde anlamın kökeninin asla edinilemeyeceğini, yani namevcut olduğunu dolayısıyla her anlam iddiasının bir ötelemeyi taşıdığını vurgular. Bir sözlükte her madde başka bir maddeye bakılarak bilinir ama sözlükte kendisi başka bir maddeye gönderme yapmadan bilinen tek bir madde bile yoktur. Zira metinlerarasılık, Barthes'in ona en son yüklediği anlamı göz önünde bulundurursak, aslında dünyanın bize verilmişliğini önceleyen bir kültürel örüntüler toplamıdır. Hiç kimse onun dışında biri değildir; her bilinç kendini bir bilinç olarak o simgesel birikime bağlı kurar. Dolayısıyla ister film olsun ister bir roman, içinde dünyayı anlamamızı sağlayan diğer simgesel unsurları yinelemelidir. Bu durumda bir metnin yazarının veya *Matrix*'de olduğu gibi yönetmenin aslında ne demek istediği değil, onun demek istediğini derken belki de farkında olmadan kullandığı göndermeler, o yapıtın anlamının belirleyicisi olur. Bu yazı açısından iddiamız ise aynı biçimde kendisinden sonraki düşünme biçimini belirleyen Hegel'in düşüncelerinin, belki istemli belki istemsiz bir biçimde *Matrix*'te metinlerarası bir düzlemde bulunduğu. Öyle ki *Matrix*'in kendisine referans aldığı birçok şey, Hegel'in de temel referanslarıdır. Bunu göstermek adına Hegel'in başyapıtı *Tinin Fenomenolojisi*'nin en ünlü bölümünü ele alacağız.

Hegel'de Efendi Köle Diyalektiği ve Mutsuz Bilinç

Hegel, *Tinin Fenomenolojisi*'nde, kendi içinde işleyen üçlü diyalektik süreçler ortaya koyar. Bunlar kitap boyunca örneğin bilinç bölümünde; duyuşsal kesinlik, algı ve anlama yetisi biçimindeyken kitap içinde; bilinç, özbilinç ve akıl biçiminde ilerler. Nitekim *Matrix*'i de aynı

² Bu yaklaşıma dair daha geniş bir kaynak için, Bkz. Rızvanoğlu, Eren (2007) "Söyleşimcilik, Metinlerarasılık: Bakhtin, Kristeva, Barthes", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

diyalektiği işleten üç film olarak okumak da mümkündür. Burada Hegel'in yapmak istediği bilincin deneyiminin bilimini yapmaktır. Bu gayeyi özgül kılan yan kendisinden önceki tüm felsefenin beden zihin ikiliğine ait soruyu yıkmaya çalışmasıdır. Priest'in deyişiyle "Hegel için zihinsel olanla fiziksel olan arasındaki etkileşimi açıklamak özünde olanaksızdır ve bu nedenle bu sorunun çözümü iki ayrı tözün olduğunu reddetmekten geçer" (Priest, 2018: 129). Bu iddia, aslında *Matrix* içinde sıklıkla vurgulanan beden zihin ikiliği sorununu da başka bir bağlamda bir yere oturtur. Descartes'ın ortaya attığı soruna film içinde de benzer bir yanıt, Hegelci bir düşünceyle verilebilir. İnsana ait gerçeklik, bilincin kendisine ilişkin tanımımıza göre değişir. Bu durumda eğer bilinci salt soyut bir kendilik olarak görürsek bu bölünme aşılması olanaksız bir şeydir. Kaldı ki son dönemde beyin üzerine yapılan birçok çalışma, bilincin doğasını kendine sorun edinmiştir ve birçok nörobilimci veya biyolog³ soruna farklı bakış açılarıyla yaklaşmaktadır. Bizim ilgilendiğimiz ise Hegelci bakış açısıyla bilinci, geçirdiği sürece bağlı ve diyalektik bir biçimde anlayan düşüncedir. Bu nedenle film boyunca kâhin, Neo'ya bazı şeyleri ancak yaşadıkdan sonra tam anlamıyla anlayabileceğini sürekli vurgular. Yine de bizim *Matrix* ile Hegel arasında kurduğumuz ilişki, kitabın özbilinç bölümünde bulunan ünlü efendi köle diyalektiği ve mutsuz bilinç kavramıyla bağlantılıdır. Bunun için öncelikle felsefi olarak Hegel açısından, bu düşüncelerin ne olduğunu ortaya koymak gerekir.

Bilinç bölümünün başında Hegel'in varsaydığı birliğe, yani benin kendisiyle özdeşliğine, özbilinç aşamasında yeniden dönülür; fakat söz konusu olan en yalın töz artık kendi üstüne katlanmış ve başka türden bir birlik haline gelmiştir. Bir varolanın dolaysız birliğinden, refleksiyon yoluyla evrensel bir birlik durumuna gelinmiştir. Kendi içinde, bilinç aşamasındaki tüm uğrakları ortadan kaldırmak suretiyle taşıyan bu evrensel birlikte, yaşam devinimi artık yalın bir kendi içinlik olarak bulunmaz (FSS172)⁴. Yaşam kendisinden başka bir şeye, kendisinin birliği olan bilince yönelir. İşte yaşamın kendisine yöneldiği bu başka yaşam Hegel açısından, herkesin kendi gözlerinden, kendi saf ben olmağından hareketle kurulan özbilinçtir (FSS173). Bu soyut nesne, kendisini yaşamın içinde varsıllaştıracak deneyimlere hazır hale gelir. Öncelikle bu basit öznde hiçbir ayrımlaşma bulunmamaktadır. Daha ziyade söz konusu özne, bağımsız uğraklar tarafından biçimlenmiş olumsuz bir özdür. Bundan dolayı, "özbilinç kendini yalnızca, ona kendisini kendine yeterli (bağımsız) bir yaşam olarak sunan bu başkalığın ortadan kaldırılmasıyla yoluyla kesin olarak bilir ki burada söz konusu olan arzudur" (FSS174). Arzu, Hegel'in düşüncesinin merkezinde yer alan bir kavramdır. Özbilinç, başkasının yokluğunda kendi hakikatini bu yokluk içinde var eder. Bu deneyim sayesinde kendine yeterli olmanın tatminini yaşar. Özbilincin burada farkına vardığı, kendi doyumuna ancak bir başkasının sayesinde ulaşabildiğidir. Bir bakıma kendi başına asla edinemediği bir kendinden emin olma durumunu edinmiştir. Hegel'in deyişiyle, "özbilinç kendi doyumunu ancak bir başka özbilinçte edinir" (FSS175). Böylelikle ilkin kendisini kendinde ayrımsallaşmamış bir ben olarak bilen bu özbilinç, arzu sayesinde bir dolayım girer ve bu dolayım birlikte kendi ayrımlaşmamışlığından da çıkar, yani özbilinç ancak bir başka özbilinç varsa mümkündür (FSS177). Daha basit bir dille ifade etmek gerekirse, biri dünyaya bir istemle yönelir, bu istem onun özbilinç olmasını sağlayan arzudur; çünkü arzu onu salt bir nesne değil aynı zamanda nesneye belli bir amaçla yönelen bir özbilinç kılar. Bu özbilinç,

3 D. Eagleman, E. Kandel, V.S. Ramachandran, A. Damasio, M. Nicolesis, M. Gazzaniga, F. Gage ve meslekten bir felsefeci olan John Searle en çok bilinenleridir. Ayrıca burada *Matrix*'le bağlantılı daha öte bir çalışmanın da konusu olacak bir genişlikte bir alan da söz konusudur.

4 *Tinin Fenomenolojisi*'nden yapılan alıntılar, bu kitaba özgü alıntılama sistemine uygun bir biçimde yapılmıştır.

arzusunun nihai doyumuna ise Hegel açısından yalnızca başka bir bağımsız özbilinçte ulaşır. Zira özbilinç olmanın koşulu yine başka bir özbilinçtir. Bu aşamada Hegel'in tüm düşüncesinin özü olan bir yaklaşım görünür olur. Bu düşünceye göre her ben bir başkasıdır ya da ben tüm ben olmaları içinde yaşadığı bir Biz'dir. Bu Biz, bizi Geist'in evrenine bir adım daha yaklaştırır.

Bu adımla toplumsalın alanına da gireriz. Bu, Kojeve'ye göre tarihin başladığı ilk mücadeledir (Kojeve, 2000: 48), Bümin'e göreyse insanlar arası ilk ilişkidir (Bümin, 2016: 106). İster ilk mücadele olsun isterse de insanlararası ilk ilişki biçimi, söz konusu olan şey her neyse, önkoşulu karşılıklı tanınma ilişkisidir. Öyle ki Hegel'in deyişiyle "özbilinç yalnızca tanınan bir varlık olarak vardır" (FS§178). Daha önce de denildiği üzere burada özbilinç açısından bir başka özbilinç görünür olmuştur ve bu artık ben olmayan başka bir bendir, yani benim dışımdaki bir bendir. Bunun sonucunda bilinç, başka bir öz olarak bulmakla kendisini ilkin yitirir ve sonra bu başka özü dışardan göremediği ama başkasında kendini gördüğü için bu başkalığını ortadan kaldırmaya çalışır (FS§179). Bu, *Matrix*'te ajan Smith'in sıklıkla arzuladığı şeydir. Hegel için başkalığın bu ortadan kaldırılması talebi, özünde bilincin kendisiyle aynılığının yeniden kazanılması talebidir. Yine de bir kere artık kendi başkalığını keşfettikten sonra özbilincin bununla yetinmesi de olanaksızdır. Daha sonra Sartre bu keşfi, cehennem başkasıdır diyerek özetleyecektir. Ben kadar başkası da bunu keşfettiğinden artık hiç kimse kendisi için yeterli olamayacaktır. Hegel'in ifadesiyle, "herkes başkasını kendisi gibi görür; başkasının talep ettiklerini talep eder ve bu nedenle bir başkası bir şey yaptığı sürece o da aynı şeyi yapar" (FS§182). Bu toplumsalın da gereğidir. Hiç kimse yansız bir eylem gerçekleştirmez, her eylemin toplumsal bir koşullanmışlığı vardır. Sonuçta Hegel için (toplumsal ilişkinin tarafları) "kendilerini, birbirlerini karşılıklı tanımak suretiyle tanırlar" (FS§184). Sinemayı bir sanat olarak taşıyan fikirlerin en önemlilerinden biri de tam da budur. Bir sanat olarak sinema bize başka deneyim olanaklarında kendimizi tanıyabileceğimiz durumları gösterir veya yaşatır. Hiç kimse kendini diğer her şeyden yalıtık bir durumda bilemez; bu, aynı zamanda Kartezyen ikiciliğe bir darbe niteliği de taşır.

Yaşamımıza giren başkası bizim için nasıl ki ilkin yalnızca hiç tanımadığımız bir hiç kimsedir ya da nesnelere dünyasının diğer öğelerinden biridir, Hegel açısından, birinin gerçekten de bir yaşamı olması için ona tam da ilkin böyle görünen bağımsız bilinçlerin olması gerekir. Burada onun en başta boş bir nesne gibi anlaşılması hiç önemli değildir. Bu tanınma kavramı, "herkes başkası onun için neyse o da başkası için olmadığında ve herkesin eylemi hem kendisi hem de başkası yoluyla gerçekleştirilmedikçe olanaksızdır" (FS§186). Daha sonra Lacan tarafından farklı bir dille formüle edilen bu yaklaşım açısından, biz başkasının eyleminde bir eyleme nedeni görürüz ve bu eyleme öykünerek yaşarız. Fakat aynen Lacan gibi Hegel içinde "başkasının eyleminde, herkes kendi başka olanının ölümünü amaçlar" ve bunun için kendi hayatını tehlikeye atmalıdır; bu durumda ortaya çıkan "herkesin kendi değerini yine kendine ispat etmeye çalıştığı, iki farklı özbilinç arasındaki bir ölüm kalım kavgasıdır" (FS§187). Hegel için ilginçtir ki bir özbilinç kendi kesinliğini ancak bu yolla edinir ve bunun için de yaşamını riske atmalıdır; ancak bunu yapmakla özgürlüğünü kazanır. Özbilincin yaşamını hiç riske atmadığı sürece, bağımsız bir özbilinç olarak tanınma olasılığı yoktur. Aslında burada özbilincin arzuladığı şey, en başta sahip olduğu bütünlüğü yeniden kazanmaktır. Bir bakıma kendi başkalığından kurtulmak ister. Oysa ne öler ne de kendi ötekisini öldürerek bunu da başaramaz.

Bu yüzden bu ölüm kalım kavgası, en nihayetinde iki özbiliçten birinin bağlı diğerinin ise en azından görünüşte bağımsız olduğu iki farklı özbilinç ortaya çıkarır. Hegel'e göre bunlardan ilki köle ikincisiyse efendidir. Efendi kendisi için olan bilinçtir ama bunu bir başka bilinç dolayısıyla edinir. Hegel'in deyişiyle "efendi kendisiyle kendine yeterli olan köle dolayısıyla bağlantılıdır" (FSŞ190). Efendiye tabiiyetini kabul etmiş kölenin ilk başta kendi için belirlediği bir eylemi yoktur. Efendiyse kendi arzularını köle vasıtasıyla giderir. Bu durumda efendi nesnelere bağlantısını tümüyle köleye bırakmıştır. Köle şeyler üzerinde çalışmak suretiyle nesnelere dönüştürür. Köle, kendisi için değil ama efendisi için ürettiğinde kendi emeğine yabancılaşır ki bu, Marx'ın özellikle önem verdiği bir düşüncedir. Bu, Hegel'in bakış açısına göre bir değişimi de içinde taşır. Nitekim efendi köleyi kendisiyle nesnelere dünyası arasında aracı kılarak, kendine yetersiz şeylere ulaşır ve yalnızca onları tüketmek için kullanır, oysa şeylerin kendine yeterli yanı, onları işleyen köleye bırakır (FSŞ190). Bu köleye üretici bir rol atfeder. Ayrıca efendinin köle sayesinde kendi arzularını tatmin etmesi ve nesnelere kontrol etmesi, *Matrix*'te işlenen ve sonra örneklendireceğimiz insan makine ilişkisini de yansıtır. Aksine efendi kendi tanınmışlığını hep bir başka bilinç yoluyla ortaya koyar. Daha sonra Marx'ın anladığı bir biçimde, efendi kölenin emeğini sömürmek yoluyla kendi yaşamını devam ettirirken, köle kendi emeğinde yaşamını dönüştürme olanağını taşır. Bu yüzden Hegel için "yine de, nasıl ki efendi kendi özünün, olmak istediğinin tam tersi olduğunu göstermişse, aynen kölede o an olduğu şeyin tam tersi biçimde kendini tamamlar" (FSŞ193). Bu tamamlamayla kendi hakiki kendine yeterliliğini de edinir. Bunu sağlayan temel şey de emektir. Arzu, nesnenin katıksız olumsuzlanmasıyla nesneyi kendine saklar. Oysa emek, Hegel için "arzunun denetim altına alınmasıdır ya da yok sayılmasıdır; yani emek kurucudur" (FSŞ195). Bu kurucu yanıyla emekçi bilinç kendine yeterliliği ya da bağımsızlığını ortaya koyar. Marcuse'e göre emeğin muhatap olduğu nesnelere ölü şeyler değil ama öznenin canlı cisimleşmeleri (çeviride tenselleşmeleri) olmasından dolayı bu nesnelere ilgilendiğimizde aslında insanla ilgileniriz (Marcuse; 1989: 92). Bir başka ifadeyle Hegel için köle, emek yoluyla kendi dışarısından bir zihin edinir. Fakat yalnızca kendi zihnine bağlı kalmak olsa olsa dik kafalılıktır ve bu nedenle kölenin, köle yanına aittir.

Efendi köle diyalektiği toplumsal bir etkileşime gönderme yapıyor olsa bile Hegel açısından bu diyalektik aynı biçimde tek bir bilinç içinde de işler. Bu işleyişi Hegel, sırasıyla stoacılık, kuşkuculuk ve mutsuz bilinç kavramlarıyla anlatır. Ona göre "stoacılık da özbilinç kendinin yalın özgürlüğüken, kuşkuculuk da özbilinç kendinin farkına varır ve belirlenmiş varoluşunun diğer görünümünü ortadan kaldırır; fakat bunu yapmakla kendini daha üst bir aşamada ikiler ve söz konusu olan iki yanlı yeni bir şeydir" (FSŞ206). Böylece daha önce iki ayrı bilince yayılmış olan, efendi ve köle, şimdi tek bir bilinçte ikilenmiş olur. İşte Hegel açısından mutsuz bilinç bu tek bir bilinçteki ikiye yarılmayı tanımlar. Priest'in tabiriyle mutsuzdur, çünkü "o, olduğu ile olmayı istediği arasında ikiye bölünmüştür" (Priest, 2018: 145). Bir bakıma, kendine bir başkası gibi bakan ve bu başkalığı kendiliği gibi taşıyan bir bilinç ortaya çıkmıştır. Harris'e göre "mutsuz bilinç, tinsel umutsuzluk kutbunun kesin bir tanımıdır" (Harris, 2003: 184). Bu durumda Hegel için söz konusu olan, "zaferin gerçekte yenilgi olduğu bir düşmana karşı mücadeledir ve bir şeye ulaşmak adına karşıtında kendini yitirmek gerekir" (FSŞ209). Öyle ki bilinç ancak kendini feda etmesi sayesinde mutsuzluğundan kurtulur. Hegel'in bu düşüncesi çoğunlukla Hristiyanlıkla ilişkilendirildiğinden, bu kendini feda etme eylemi tarihsel olarak kendini feda eden İsa'nın deneyimini çağırır. *Matrix* filminde, Neo ile İsa arasında zaten birçok paralellik de bulunmaktadır. Hatta *Matrix*'i bir Hristiyan filmi olarak

yorumlayanlar bile mevcuttur. İlginçtir ki Hegel'in yapıtını da öyle yorumlayan kişiler de fazlasıyla mevcuttur.

***Matrix'*deki Hegel**

Matrix ile efendi köle diyalektiği veya mutsuz bilinç arasında benzerlikleri göstermeden önce, kısaca bu bağlantının kurulacağı büyük resme bakmak gerekir. Hegel, Tinin Fenomenolojisi'nde, bugün yalnızca felsefenin değil ama bilimin de en büyük muammalarından biri olan bilinci konu edinmiştir. Bu amaçla onu, geçtiği uğrakların izinde anlamaya çalışmıştır. Buna karşın *Matrix*'in bir yanıyla bize sunduğu dünyada, gerçeklik beynin ürettiği bir şeydir. *Matrix*'de omurgamızdan bağlı olduğumuz bir makine bize tüm gerçekliği vermektedir. Bunu sağlayan da Eagleman⁵ gibi nörobilimcilerin ısrarla vurguladıkları, gerçekliğin beynin ürettiği bir şey olduğuna ilişkin içselci bakış açısıdır. Beynin dışında ne renkler ne de sesler vardır. *Matrix*'in bizi en baştan tartışmaksızın kabul etmeye zorladığı tam da bu kabuldür. Yine de aynı bakış açısını savunan bilimciler, bilincin beynin bir işlevi olduğuna inansalar bile onun beynin yapısının hangi bölümünde veya hangi ilişkiler içerisinde ortaya çıktığına dair bir cehalet içindedirler. Bilincin neliğine ilişkin bu muamma⁶, bilim açısından gözlenen evrenin sonuna ilişkin muammaya benzer. Aslında big bang ile oluşan evrenin kendisinin içinde belki bir zerre olduğu başka bir evreni varsayan şişen evren kuramı (Kaku, 2016: 381) gibi bazı öngörülerini içerir. Her durumda yalnızca sınır değişir ama bilinmeyen aynı konumunu korur. Hegel'de bize bilinemeyeni anlamak adına böylesi bir öngörü vermiştir. Bilincin en basitinden ancak öyle ya da böyle dolayımına girdiği şeylerin bir ürünü olduğunu lakin bunun adına beyin değil ama zihin dediğimiz bir yerde gerçekleştiğini iddia eder. Bu iddianın en önemli yanı bilincin aslında zamansal yanısıdır. Uzam nesnelere dünyasına aitken zaman zihinseldir; hatta bazı bilim adamlarına göre bu bizi diğer memelilerden ayıran nihai farktır. Bu anlamda bilincin ne olduğuna ilişkin bir çalışma onu zamansal bir yayılımı ele almalıdır. Zira Hegel, bir tohum içinde ağaç olmaklığı da taşır derken, bilincin zamansal olanaklarını imler. Bu anlamda *Matrix* ile Hegel'in bilince yaklaşımlarında görünürde ayrıldıkları temel nokta, *Matrix*'in bilinci en başından bedenden ayrı zamansız bir konumda görmesi ama Hegel açısından bilincin ancak yaşadığı deneyimlere ilişkin bir refleksiyonla ortaya çıktığıdır. Bu durumda ilk *Matrix* (*Matrix*, Lana ve Lily Wachoski, 1999) filminde Morpheus'un Neo'ya sorduğu gerçekliğin ne olduğuna dair soru en baştan bir tür indirgemeci yaklaşımı yansıtır. Oysa Hegel böylesi bir soruya, Neo'nun daha önce bildikleriyle sentezlenmiş bir yanıt verirdi. Eşdeyişle Hegel Neo'ya, Morpheus gibi artık daha önce yaşadıklarını unut demezdi; çünkü Neo'nun bu tür bir gerçekliğin ne olduğunu sorunsallaştırması için dahi Morpheus'un gerçek olmadığı iddia ettiği sanal dünyada bir gerçeklik fikrine sahip olması gerekirdi. Bu durumda denilebilir ki *Matrix*'in sorunsallaştırdığı dünya, Hegel açısından dünyanın yalnızca bir yanını oluşturur.

Bu yaklaşımı metinlerarasılık düşüncesiyle bağlantılandırmak gerekirse, şunu söyleyebiliriz: Bilinç de aynen metin gibi onu kendisi kılan tüm başka örüntülerinin etkileşimsel bir sonucudur. Dolayısıyla bir film olarak *Matrix*'i kuran, onun gösterdiklerinde bir şeyler görebilmemizi sağlayan önceki görme biçimlerimizdir. Bu sayede Hegel'in düşünce dünyamıza kattığı, Marx'tan Lacan'a başka düşünürlerde başkalaşan, ama artık hepimizin kamusal olarak sahiplenebileceğimiz düşünceleri *Matrix*'in içinde seçmek mümkün olur.

5 Curiositystreaming.com sitesindeki, "What is Reality" adlı kısa belgeselde, Eagleman, "dışarıdan edindiği sinyalleri nasıl yorumlayacağı tümüyle beyne bağlıdır" der.

6 Muammadır ve döngüseldir; çünkü onu konu alan bilimsel bir deney yine o deneyi yapan bir bilinci gereksinir.

Efendi köle diyalektiği, örneğin Marx'ta burjuvayla işçiler arasındaki bir sınıf çatışmasına dönüşür ve temel yabancılaşma işçinin kendi emeğine yabancılaşmasıdır. Yine de dünyayı dönüştürme gücü de işçilere aittir. Benzer biçimde *Matrix* de efendi köle diyalektiğinde işleyen türden bir çatışmayı aktarır. *Matrix*'te bu çatışma makinalar ile insanlar arasındadır.

İlk film yirminci yüzyılın sonunda, insanların gelişen teknolojileriyle makinaları kullandıkları bir dönemde başlar. İnsanların makinaları kendi gündelik yaşamlarını kolaylaştırmak adına kullanmaları ve bunun için herhangi bir kısıtlamayı kendilerinde görmemeleri, filmin diğer kısımları için bir diyalektiğin çıkış noktasını gösterir. Efendi köle diyalektiğinde olduğu biçimiyle insanlar kendi arzularını tatmin etmek adına makinaları hoyratça kullanmaktadırlar. Burada ilk film kendi içinde bu durumdan tam tersine bir dönüşü barındırır. Neo, uyan komutuyla başlayan serüveninde, insanların egemen olduğu bir dünyada yaşadığı yanılığını taşır, fakat filmin ilerleyen bölümlerinde önce Trinity sonra Morpheus ile tanışması sonucunda bunun bir yanılsama olduğunu anlar. Bu bizi ilk filmin kendi diyalektiğinde bir sonraki uğrağa taşır. Morpheus Neo'ya *matrix*'in aslında, herkesin köle olduğu gerçeğini ondan saklamak için kullanılan bir perde olduğunu söylediğinde, Neo, bu sefer diyalektiğinin diğer tarafına geçer. Bu sefer, kendi arzu ve gereksinimlerini karşılamak için insanı kullanan makinalarıdır. Morpheus'un deyişiyle insanı adeta bir pile çeviren bu süreç, bir tür yabancılaşmayı eşdeyişle nesneleşmeyi de içerir. Sonuçta efendi köle diyalektiğinde olduğu üzere, her iki taraf da diğerini büsbütün yok etmeyi düşünmemiş, yalnızca diğerini kendine tabii kılmaya çalışmıştır. *Matrix* içinde insanlar ile makinalar arasındaki bu çatışma, Neo ile ajan Smith arasındaki çatışmayla temsil edilir. Ajan Smith en başından beri kendi başkası olan insanlardan kurtulmaya, onun deyişiyle özgürleşmeye çalışmaktadır. Efendi köle diyalektiğinde bir tanınma ilişkisi olarak resmedilen şey açısından temel arzu, kendi başkalığından önceki birlik durumuna geri dönme isteğidir ve Smith sürekli bunu arzular. İnsanları bir virüse benzeten Smith, onları aynı şekilde ekin (ürün) olarak da adlandırır. İlk filmin diyalektik işleyişi filmin sonunda Neo'nun *matrix*'de ölmesiyle tamamlanır. Öldükten sonra Neo artık ne yalnızca insan ne de bir makinedir; her iki taraftan da bir parçayı içinde taşır. İlginç bir biçimde bu süreç karşılıklıdır. Smith Neo'yu öldürmüştü ama Neo ölmemişti, aynı şekilde Neo'da Smith'i öldürmüştü ama gerçekte Smith ölmemiştir. Hatta ikinci filmde Smith kendisini özgürleştirdiği için Neo'ya teşekkür dahi eder. İlk filmin sonunda bir uğrak aşılış ve artık bilinçten özbilince varılmıştır.

İkinci film (*Matrix Reloaded*, Lana ve Lily Wachowski, 2003), diyalektiğin gereği olarak, Neo ve Smith'in kendi başkalıklarını bütünüyle kavradıkları bir filmidir. Bu filmde *matrix* kadar gerçek dünyayı simgeleyen Zion'la karşılaşırız. Zion makine istilası tehdidiyle karşı karşıyken, Neo'nun Senatörle yaptığı konuşma önemlidir. Senatör Neo'ya, "bizi öldüren ve yaşatan makinalar var, *matrix*'te makinalara bağlı yaşayan insanlar gibi, kendilerinin de Zion'daki makinalara bağlı olduğunu" söyler. Bu karşılıklı gereksinime ilişkin bir farkındalığı yansıtır. Neo ise her ikisi arasında bir fark olduğunu en azından Zion'daki makinaları kendilerinin kontrol ettiğini söyler; ilginçtir ki ilk filmde Morpheus Neo'ya *matrix*'in bizi kontrol etmek için oluşturulmuş bilgisayar tabanlı bir hayal dünyası olduğunu söylemişti. Bu durumda insanla makine arasında kimin köle kimin efendi olduğunu belirleyen ölçüt kontroldür. Oysa senatör, Neo'ya "peki, kontrol nedir?" diye sorar. Neo için kontrol istediğimizde makinaları kapatabilmemizdir. Bu noktada özgür irade sorununu ele alan bir açıklamayla, Senatör bu durumu daha da bir açar. Senatör, bu sefer Neo'ya "bu makinaları kapattığımızda, aydınlatma, ısınma ve havalandırma sistemlerinin ne olacağını" sorar. Neo'nun yanıtı ikinci filmin diyalektik gelişimini gösterir. Neo'ya göre, aynen efendi köle diyalektiğinde her özbilincin

kendi başkasını gereksinmesi gibi, bizim makinalara olduğu kadar, onların da bize ihtiyacı vardır. İkinci filmde ajan Smith Neo'ya ile karşılaştığında önce onu özgür kıldığı için teşekkür eder ama yine de her ikisinin de özgür olmadığını söyler. Bunun için bir amaca gereksindiğini belirtir. Söz konusu amaç en başında Neo'nun sahip olduğu ama artık Smith'in de sahip olduğuna inandığı bir şeydir. Söz konusu amaç aslında Hegel'in arzu kavramını çağırıştır. Arzu aynen amaç gibi bizim dünyada kim olduğumuzu tanımlar. Smith'in farkına vardığı üzere bu amaç, Neo sayesinde mümkündür.

Üçüncü filmde (*Matrix Revolution*, Lana ve Lily Wachowski, 2003) ajan Smith'in herkesi kendisi gibi yapmak suretiyle kendi ötekisini ortadan kaldırmaya çalışması, aslında öncede söylendiği üzere kendi başkılığından duyduğu ve üstesinden gelemediği bir nefretin sonucudur. Kâhin'in ifadesiyle Smith, Neo'nun negatiftir ve her şeye yayılmaya çalışmaktadır. Kâhin bu durumu Hegelci bir ifadeyle özetler; "başı olan her şeyin bir sonu vardır". Hegelci diyalektik tam da bu iddia üzerine temellenir. Bu noktada üçüncü film, makinalarla insanlar arasında bir uzlaşmayı zorunlu kılan bir aşamaya varır. Birbirlerinin karşıtı olan Neo ile Smith, efendi köle diyalektiğinin aşılması adına bir mücadelenin de taraflarıdır. Bu mücadele, Zion'un saldırı altında olduğu bir durumda Neo'nun aldığı bir kararla başka bir duruma gelir. *Matrix*'in tümüyle Smithleştiği son sahne, Hegel'in mutsuz bilinç kavramına atfen de anlaşılabilir. Smith'in kendi bölünmüşlüğüne verdiği tepki ve kendi yabancılığıyla girdiği mücadele, efendi köle diyalektiğinin tek bir bilinç içindeki devamıdır. Bunu aşmanın yegâne yolu kendi karşıtında yitmeyi becermektir. Bunu ancak kendini feda etme suretiyle Neo gerçekleştirir ve bu sayede barışın yolunu açarak diyalektiği bir sonraki aşamasına getirir. Neo'nun makinalar kentinde farkına vardığı, kendiliğinde taşıdığı başkılığının başka bir anlamdaki bütünlüğüdür.

Sonuç

Matrix, sinemanın metinlerarası boyutunu göstermek bakımından özel bir filmidir; ama aslında herhangi bir film de metinlerarası bir düzlemde, aynen *Matrix* gibi rahatlıkla yorumlanabilir. Bunun temel nedeni metinlerarasılık düşüncesinin kültürü kendine zemin almasıdır. Kültür, her eylemimizi belirleyen genel bir kalıttır. Kültür, Hegel'in zeitgeist'i gibi, içinde yaşanan dönemde neye nasıl değer vereceğimizden, dünyayı nasıl yorumlayacağımıza kadar her şeyin belirleyicisidir. Metinlerarasılık, her anlama talebinin önceden anlaşılmuş olan üstüne temellendiğini söylemesiyle, hem kültürel bir vurguyu içerir hem de dilsel bir dışavurumu ortaya koyar. Bu durumda sinemadaki her ürün, anlamsal çerçevesini tam da söz konusu metinlerarası bir düzlemde edinir. Sinemada anlam sorunu, anlamsal çerçeveyi kuran genel kabullerle ilgilidir ve bu kabuller, kendi kesinliklerini metinlerarası bir edinimle, başka filmlere verilen kamusal veya özel tepkilere bağlı kazanır.

Matrix filmini bu denli özel kılan, hâlihazırda yalnız küçük bir öbek tarafından tartışılan birtakım sorunları, eskiden beri varolan sorular bağlamında yeniden formüle etmek suretiyle izleyicisine aktarabilme gücüdür. Böylece *Matrix* filmlerinde, hem öteden beri varolan zihin beden ikiciliği, gerçekliğin doğası veya özgür irade gibi felsefenin kadim sorunları ele alınmış hem de dünyanın giderek sanallaşması, yapay zekâ ve beyin üzerine çalışmalardaki gelişmeler bu sorunlara eklenerek yeni bir aktarım olanağı ortaya konmuştur. Bu sinemasal olanak dâhilinde ele alınan sorunların ortaklaştığı kavram bilinç kavramıdır ve bu soruna felsefe tarihinde eğilen filozoflar arasında en özgünlerinden biri olan Hegel, yönetmen veya yapımcı bunu varsaymasa bile ki benim iddiam varsaydığı yönündedir, *Matrix* filmlerinin

anlamsal ufkunun belirleyicisi olarak film içinde bulunmaktadır. Bu, sinemanın metinlerarası bir okumaya açıklığını göstermesi kadar, sinemasal anlamın oluşum sürecine dair de birtakım öngörülerini de içinde barındırır. Sinemaya felsefeden bakmak, kavramsal bir sorunu bir yaşam olanağına bağlı değerlendirmektir ve felsefe bunu, kendi tarihinde oluşan kuramsal kalıttan hareketle ancak metinlerarası bir yaklaşımla yapar.

Kaynakça

Bakhtin, M. (1986) *Speech Genres and Other Late Essays*, Trans. Carly Emerson and M. Holquist, Austin: University of Texas Press.

Bakhtin, M. Volosinov, V.N. (2001) *Marksizm ve Dil Felsefesi*, Çev. M. Küçük, Ayrıntı Yayınları.

Barthes, R. (1986) *The Rustle of Language*, Trans. R. Hovard, Basil Blackwell.

Barthes, R. (2006) *Yazı Üzerine Çeşitlemeler/ Metnin Hazzı*, Çev. Şule Demirkol, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bumin, T. (2016) *Hegel*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Harris, H. S. (2013) "Öz-bilinç", Çev. Emre Ebetürk, *Alman İdealizmi II Hegel içinde* Edit. Güçlü Ateşoğlu, Ankara: Doğu Batı Yayınlar.

Hegel, G.W.F. (2005) *Tinin Görüngübilimi*, Çev: Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul.

Hegel, G.W.F. (2013). *Phenomenology of Spirit*, çev. Terry Pinkard, çeviri internet üzerinden yayınlanmıştır, Bkz. <http://terrypinkard.weebly.com/phenomenology-of-spirit-page.html>

Kaku, M. (2016) *Zihnin Geleceği*, Çev. Emre Kumral, Ankara: Odtü Yayınları.

Kojeve, A. (2000) *Hegel Felsefesine Giriş*, Çev. Selahattin Hilav, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kristeva, J. (1980) *Desire in Language*, Trans. Thomas Gore, Columbia University Press.

Kristeva, J. (1984) *Revolution in Poetic Language*, Trans. Margaret Waller, Columbia University Press.

Marcuse H. (1989) *Us ve Devrim: Hegel ve Toplumbilimin Doğuşu*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları.

Wachowski Kardeşler, Yapımcı ve Yönetmen, (1999) *Matrix [Sinema Filmi]*, Warner Bros.

Wachowski Kardeşler, Yapımcı ve Yönetmen, (2003) *Matrix Reloaded [Sinema Filmi]*, Warner Bros.

Wachowski Kardeşler, Yapımcı ve Yönetmen, (2003) *Matrix Revolution [Sinema Filmi]*, Warner Bros.

Priest, S. (2018) *Zihin Üzerine Teoriler*, Çev. Ayhan Dereko, İstanbul: Litera Yayınları.

Saussure, F.de (1985) *Genel Dilbilim Dersleri*, Çev. Berke Vardar, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.